

ՄԵՂՈՒՆ, ՄԵՂՐՆ ՈՒ ՄԵՂՐԱՄՈՄԸ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ

Հայաստան աշխարհը, Փոքր Կովկաս լեռնաշղթայի փեշերից մինչև Հայկական Տավրոս, վաղնջագույն ժամանակներում ծածկված է եղել ալալյան արտադրանքներով ու անտառներով, գետերով, մեծ ու փոքր լճերով և սառնորակ աղբյուրներով: Այդտեղ բազմացել են բազմազան կենդանիներ ու թռչուններ, միջատներ ու զեռուններ, այդ թվում՝ նաև մեղուներ: Բնակչիմայական այս պայմաններում են ապրել ու գործել հայերի նախնիները՝ Հայկական թարձրավանդակի հնագույն բնակիչները: Նրանք իրենց մատչելի միջոցներով ստեղծել են իրենց ապրելակերպն ու միջավայրն արտացոլող ժայռապատկերներ, որոնք հարատևել են մինչև մեր օրերը և որոնք վերջին տասնամյակներում հազտնագործվել ու ուսումնասիրվել են մասնագետների կողմից:

Այդ ժայռապատկերներում, ի թիվս ժամանակի մարդուն հայտնի այլ արարածների, առկա է նաև մեղվի պատկեր (նկ. 1): Հայտնի է, որ հնում թե՛ իրական և թե՛ երևակայական արարածների պատկերումները ժայտերին, ապա նաև հնագիտական ու ազգագրական բնույթի գտածոների՝ գոտիների, մատանիների, զինդերի, դրամների, հագուստի, գործվածքի, փայտի, քարի, ոսկրի և այլ իրերի վրա, անմիջապես առնչվել է մարդու հնագույն հավատալիքների հետ, որոնք հիմքում կապված են եղել քարոս և չարի, օգտավետի և վնասակարի գաղափարի և դրանց ծնող պատճառները գիտականորեն բացատրել չկարողանալու հետ: Ժողովրդի դարավոր կրոնական պատկերացումները բազմազան արտահայտություններ են ստացել նրա

Նկար 1

ատոմին կյանքի ու կենցաղի բոլոր ոլորտներում, մանավանդ խաղման արարողություններում: Ուշագրավ է, որ այդ ամենի մեջ, այլևայլ երևույթների կարգին, նշա-

նակալից տեղ է բռնել նաև մեղուն, մանավանդ նրա մեղրը և հատկապես մոմը:

Սկանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը 1906—1908 թթ. Նոր Բայազետի գավառում (Գեղարքունիք), Սևանա լճի հարավային և արևելյան ափերին, պեղել է 500-ից ավելի միկարապա, երկկարապա դամբարաններ, որոնցից մեկի մասին իր «Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում» աշխատության մեջ գրում է, որ այդտեղ հայտնաբերված երեխայի կմախքի մոտ դրված է եղել ճրագ, մի խովորույթ, որը, ինչպես հավաստում է հեղինակը, հարատևել է մինչև մեր օրերը՝ «Երեխային թաղելիս ձեռքը մոմ են տալիս, որպեսզի մյուս աշխարհ գնալիս ճանապարհը լուսավորեն»:

Իր «Հին Հայաստանի կուլտուրան» աշխատության մեջ նույնն է վկայում պրոֆ. Խաչիկ Սամվելյանը, ավելացնելով, որ «հոգու» ճանապարհը մյուս աշխարհը գնալիս լուսավորելու նպատակով հանգուցյալի ձեռքին մոմ դնելու հնագույն ծեսն անցել է նաև քրիստոնեական եկեղեցուն, ըստ որում բնորոշ է, որ մոմը վառելիս մաղթում են. «Ախտված հոգին լուսավորի»:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում պեղած դամբարաններում հայտնաբերված քաղմաթիվ ու քաղմագան կավե ամանների կարգին գտնվել են նաև ճրագներ, որոնցում հնարավոր է, որ մոմեր վառած լինեն:

Դամբարաններից հանվել են նաև բրոնզե գոտիներ, որոնք ծածկված են եղել զարդանկարներով, դրանցից մեկի վրա (որը մաքրվել է Ե. Լալայանի կողմից), երևում է մի գույզ ձի, թռչնազույս մարդիկ՝ նետերը ձեռքերին, ապա արևի խորհրդանիշը պատկերող մի շրջանակ և մի «բզեզանման միջատի պատկեր», ինչպես կարծել է Ե. Լալայանը, որը, ըստ իս, ավելի նման է մեղվի, քան բզեզի: Գոտու վրայի պաշտամունքի առարկա հանդիսացող արևի ու մեղվի պատկերները ցույց են տալիս, որ այն ունեցել է մոգական, չարից ու վտանգից պաշտպանող ու հաշտություն և բարեբախտություն բերող նշանակություն: Գոտիները, ինչպես նաև նույն դամբարանից հանված ճրագները, թվագրվում են մ. թ. ա. III—II հազարամյակներով: Գոտու մոգական նշանակությունը շարունակել է պահպանվել նաև կրոնածիսական հանգամանքներում, երբ այն կապել են պաշտամունքային արարողության ժամանակ, ինչպես նշում է Խ. Սամվելյանը: Սևանի ափագանում, Լճաշեն գյուղի մոտ, 1965 թ. կատարած պեղումների ժամանակ հնագետ Հ.

Մնացականյանը մեկկարապա դամբարանի միջից գտել է բրոնզե գոտի, որի վրայի քաղմաթիվ զարդաքանդակների թվում կան նաև մեղունների պատկերներ՝ թռչչի պահին, թևերը բացած (նկ. 2): Ինչպես վկայում է հեղինակը, գոտին պատկանում է մ. թ. ա. 10—9-րդ դդ.: Այս գոտու վրա քանդակված մեղունների պատկերները վկայում են, որ մեր նախահայրերը ոչ միայն ժայռապատկերներում են խորհրդանշել մեղվին, այլև այն առարկայի վրա, որը կրելիս են եղել իրենց մեջքին՝ պաշտամունքային նպատակով:

Մեղվի և նրա մեղրի պաշտամունքի հետ են կապված նաև եկեղեցիների պատերին, գմբեթներին և սյուների քանդակված մեղրահացի պատկերները: Դրանք առկա են 915—921 թթ. կառուցված Աղթամարի պալատական եկեղեցի-տաճարի պատուհանի կողքին պատկերված հրեշտակի գլխի շուրջը երիզած պսակի համալիրում, հայկական վիմախոր կառուցվածքի գլուխ-գործոց Գեղարդի (Այրիվանք) քարակոփ գմբեթաձև առաստաղին, Արցախի XIII դ. կառուցված Հովհաննես Մկրտչի (Գանձասար) վանքի գմբեթաձև ծածկի խաչվող կամարների և լուսանցք-երդիկի միջև, Դշենանի շրջանի Աչաջուր գյուղի մոտի Մակարավանքի սյուներից մեկի խոյակի վրա և այլուր:

Մեղվապահության վերաբերյալ ուղղակի և անուղղակի ուշագրավ վկայություն են պարունակում նաև հայերեն ձիվ ձեռագրերը ու մանրանկարները: Այսպես, Մատենադարանի № 8400 ձեռագիր շարակնոցի 107ա թերթի տառակերպ նկարում (13-րդ դ.) պատկերված է թռչունի նմանվող գեղեցիկ մի մարդապատկեր՝ գլխին թագ, վրան շարված վառվող մոմեր: Այստեղ, ինչպես նկատում է Ա. Մնացականյանը, լուսապսակին փոխարինել է վառվող մոմերով թագը, որից որոշակի երևում է տառապատկերի աղերսն աստվածուհիների հետ, որը միաժամանակ մոմի պաշտամունքի հետ կապված խորհրդանիշ է: Ինչպես այս, այնպես էլ սրա նման այլ եակները, որոնց գլուխները վերցված են լուսապսակի մեջ կամ բերանում ունեն սրինգ, գրականության մեջ անվանվել են սիրեններ և կապված են սիրո և գեղեցկության, երգի ու երաժշտության գաղափարի հետ: Մի այլ՝ № 6059 ձեռագիր շարակնոցում, գրված 1621 թ. Վ. Պոլսում, Ավետիս գրչի կողմից, պատկերված է մարդ, կքած վիճակում, ձեռքերին և գլխին վառվող մոմեր: Ա. Մնացականյանի մտահանգմամբ դա հիշեցնում է ուրարտական կուռքի պատկերը: Այս կուռքերը, ըստ Վ. Ս. Սորոկինի, արտա-

հայտնում են կին աստվածության պատկերը: Հ. Իսրայելյանն էլ նկատում է, որ համանման քարե արձանիկները ուշ բրոնզե-դարյան մշակույթին պատկանող՝ պտղաբերության պաշտամունքն արտահայտող կանանց կոտքեր են, որոնց վերևի երեք

ների, գոթերների շքապուճների, ինչպես նաև տաճարներում գործածվող իրերի ու աճանների վրա: Բ. Բ. Պիոտրովսկին Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ կարասներից մեկում հայտնաբերել է 97 թաս, որոնց վրա փորագրված են աշտանակներ,

Նկար 2

եղուստի վրա փորագրված են ծառի ճյուղերին նմանվող զարդամոտիվներ, որի իմաստը հետազայում արտահայտվել է վաղվող մոմերով: Այս կապը հանգեցնում է նրան, որ նախամարդու պատկերմամբ հողըն էլ, մայր կինն էլ պտղաբերող են, ուստի երկուսն էլ հանդես են գալիս որպես մայր հողի խորհրդանիշ, ինչպես նշում է հեղինակը:

Այս ամենից հետո սխալված չենք լինի, եթե ավելացնենք, որ ինչպես արձանիկների վրայի բուսական զարդանախշերն են խորհրդանշում կենաց ծառ, այնպես էլ վաղվող մոմերով զարդանախշված արձանիկը հետազայում ներկայացվել է նման բովանդակության խորհրդանիշ արտահայտող մոտիվ:

Ծառ հնում վաղվող մոմերով արտահայտված կենաց ծառեր են քանդակվել ու նկարվել տաճարների (ուրարտական Մուսասիրի տաճարի խորանների), մատու-

որոնց ծալքերի կենաց ծառն արտահայտված է վաղված մոմերով: Ըստ Ա. Մնացականյանի, տոտեմիզմի հետ են կապված նախնիների ու ծնող զույգերի գաղափարն արտահայտող՝ Թուփրակ-Կալեի պեղումներից հանված մոմակալը, միջնադարի առօրյան արտահայտող՝ № 7729 ձեռագրի 476ա թերթում նկարված աշտանակը, № 3033 ձեռագրի 4բ թերթում նկարված մոմակալը: Այս ոճով էլ հետազայում մշակվել են կախովի կանթեղներն ու ջահերը:

Կենաց ծառը նաև լույսի աղբյուր է, այդպես են պատկերացրել նրան, որովհետև ծառի վրա վաղվող մոմերը լուսավորում են շրջապատը: Հայկական կենաց ծառին նվիրված մի երգում «Արդար մեղուն» գովերգվում է այն պատճառով, որ նա ծաղիկներից քաղցր մեղր է պատրաստում, իսկ նրա արտադրած մոմն օգտագործվում է լուսավորության համար: Այդ ծաղագովքը

շատ տարածված է եղել հայոց մեջ և հաճախ երգվել է հարսանիքներում:

Ծաղկազարդին էլ շատ ծիսական արարողություններ են կատարվել մեղրի ու մոմի հետ կապված: Հիշենք դրանցից աղջիկ նշանելու պահը ծառի շուրջը: Տղայի մայրը, նախօրոք ունենալով աղջկա ծնողների համաձայնությունը, եկեղեցում Ծաղկազարդի ծառի վրայի վառվող մոմերից վառել է մի խաչաձև մոմ, որի վրա մի արծաթե մատանի է անցկացրել: Վառված մոմը մատանիով լռելյայն տվել է իր հավանած աղջկա ձեռքը և կամ, աղջկան մոտեցնելով Ծաղկազարդի ծառին, գլխին գցել է մի կարմիր շղարշ, որից հետո այդ աղջիկը նշանված է համարվել: Հիշվե՞ք նաև առագաստի առաջին գիշերվա և հաջորդ օրվա հարսի լողացման արարողությունները՝ կապված մեղրի ու մոմի հետ, որը ժողովրդի սովորություններում գոյատևել է մինչև մեր օրերը: Նման նկարագրություններ շատ կան «Ազգագրական հանդես»-ում: Այդ նույն հանդեսում Ե. Լալայանը Վասպուրականի վերաբերյալ նշում է, որ Ուոց կտրելու գիշերը, ընթրիքից հետո, թագավորը (փեսան) հարսի հետ առանձնացել է մի սենյակ, ուր խորհեն պատրաստված է եղել առագաստի անկողինը, մոտը դրված մի շիշ գինի, մեղր և մրգեղեն: Փեսան հարսին խոսեցրել է, տվել նվերներ, նույն քաժակով գինի են խմել, կերել են մրգերն ու մեղրը, որ իրենց միությունը մեղրի մեջն քաղցր անցնի: Առագաստի հաջորդ օրը փեսայի տանը պատավ կանաչ լողացրել են հարսին, լողանքի տաշտի շուրջը վառել մոմեր: Վանեցիների մեջ էլ առագաստին հաջորդող առաջին հիմազարթի օրը նորահարսի սկեսորը հավաքել է իրեն հասակակից, մերձավոր արյունակից և հարևան մի քանի կին, որոնք, մեկական վառվող մոմ բռնած ձեռքերին, շրջապատել են տան կենտրոնում դրված պղնձե տաշտը, որի մեջ նստած է եղել մերկ նորահարսը: Տաշտի շուրջը նույնպես շարել են վառվող մոմեր: Կանաչ մերկ հարսի վրա հաջորդաբար լցրել են մեկական թաս սառն ու տաք ջուր և հետև էլ խղոթք մոմնջացել: Եթե մերկ հարսը սառն ու տաք ջրերի ազդեցության տակ շարժվեր կամ ցնցվեր, դա նշան էր, որ հարսն չանհամբեր և անհնազանդ է: Եթե չշարժվեր, ուրեմն հարսը համեստ էր լինելու: Այսպիսով, առագաստի առաջին գիշերը և հաջորդ օրը, լողացման արարողության ժամանակ, օգտագործվել է մեղրի արտադրանքը:

Գամիքի (Փոքր Հայք) հայերը մոմեր են վառել հարսանիքներին՝ հինա դնելու արա-

րողության ժամանակ: Քավորն ու քավոր-կինը բռնել են մի բյուրեղյա նախշուն ափսե, որի մեջ քոպան դիզված է եղել հինան, կենտրոնում թաղված պարուրան ոլորված մոմի խորձը: Հարսին նստեցրել են սենյակի կենտրոնում, մի բարձի վրա, շրջապատել վառված մոմերով ու հինան դրել: Հետո էլ սկսել են խրախճանքը՝ նվագն ու պարը, երգն ու երաժշտությունը:

Հարսանիքի գաթան թխելիս, գաթայի ալյուրի, խմորի տաշտի եզրերին մոմեր են վառել, որպեսզի հարսը մոմի լույսի նման պայծառ լինի, ամոթխած ու հնազանդ:

Վանեցիները հարսանիքի ժամանակ մոմեր են վառել, երբ հարսն ու փեսան եկեղեցուց տուն են վերադարձել: Փեսայի մայրը, գլխին դրած կամ ձեռքին բռնած մոմերով զարդարված ուտելիքներով լիքը մի ափսե, պարելով ընդատաշ է գնացել թագավորին ու թագուհուն և, համբուրելով նրանց, առաջնորդել է հարսնացուի սենյակը:

Մշո դաշտում մոմեր է վառվել Տերնդեզի կամ Տեսունդառաջի տոնական ծիսակատարության ժամանակ: Երեկոյան ժամերգությունից հետո եկեղեցու բակում եկեղեցու մոմերով խարույկ է վառվել, այդ խարույկից էլ վառվել են ողջ գյուղի կտորներին արված խարույկները, ու գյուղը թաղվել է ծխի ու կրակի խոցերի մեջ: Բոլորը թռել են խարույկի վրայով, խանձելով վարտիքների փողկերը, դրանով, որպես հմայիլ, իրենց ապահովել են գազաններից ու սողուններից վնասվելուց: Վառել են նաև հավերի փետուրները, որ նրանք էլ հաջող թուխս նստեն ու շատ ձու աճեն: Եթե գյուղում նորահարս է եղել, նրա տուն պատգամավոր են գնացել հարսի հոր տնից, հարսին հանել են տանիք՝ Տերնդեզ տեսնելու և նվերներ ապանալու: Հենց կտորում էլ փոխինդ են արել, ցորենի հասկեր խարկել և քաժանել ներկաներին, գցել երդիկներից, գծել քաշել երդիկների ու դռների շուրջը՝ ընդդեմ չար ոգիների: Մշեցիների մեջ ևս այս արարողությունը եղել է: Մոմեր վառելու արարողության հիմքում ընկած է մոմի պաշտամունքը, ընտանիքի պաշտպանության ապահովումը:

Դրա ուշագրավ վկայությունն են նաև ձեռագրերում և մանրանկարներում պատկերված վառվող մոմերը, մոմակալներն ու հյուսածո մեղվափեթակները: Այսպես, Մատենադարանի 14-րդ դարասկզբին վերաբերող № 3708 ձեռագրի 7ա թերթի վրա պատկերված է նորահարսի գույզի գունավոր նկար: Հարսի ու փեսայի ձեռքերին կան վառվող մոմեր և կենաց ծառեր: Ինչպես

երևում է նկարից, նրանք հարսանիքում պարում են, մակագրությունն էլ ասում է, որ պարելիս են եղել Աշտարակի շրջանի Մաղ-մոսավանքին մոտիկ գյուղում: Այստեղ կեն-նաց ծառն ու վառվող մոմերն արտահայ-տում են պողաբերության գաղափարը:

Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանի «Հայկական մանրանկարչություն» գրքի № 18 և 90 տախտակները Մատենադարանի ձեռագրի զարդաքանդակներից են: Այստեղ որպես զարդանախշ օգտագործված է մեղվի հյու-սածո փեթակի պատկերը, իսկ լուսանցք-ներում պատկերված են մոմակալներում դրված վառվող մոմեր: Նկարներն արված են 18 և 17-րդ դարերում:

Սկսած հնագույն ժամանակներից ընդ-հույս միևնույն մեր օրերը, մեղվի մեղրը և մո-մը, կազմելով հայ ժողովրդի սննդի կարե-վոր բաղադրիչ մաս, օգտագործվելով նաև բուժական նպատակներով, միաժամանակ որոշակի դեր են կատարել ժողովրդական հավատալիքներում, դիտվելով որպես կեն-սատու և չարխափան միջոցներ, մարդուն բոլոր առումներով հույժ օգտակար նյու-թեր, վերջին դեպքում՝ սրբագործված կրո-նական հավատալիքներով:

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

